

ORIGINAL ARTICLE

From Linguistic Oppositions to the Representation of Ideology: An Analysis of Rashid al-Din Fazlullah Hamedani's Letters (*Savaneh al-Afkar*) Based on Jones's Theory of Binary Oppositions

Tahereh Ishany*^{iD}

Associate Professor of Persian Language and Literature. Institute of Humanities and Cultural Studies. Tehran. Iran.

Correspondence:

Tahereh Ishany

Email: Tahereh.ishany@gmail.com

Received: 25/Feb/2026

Revised: 07/May/2026

Accepted: 31/May/2026

How to cite:

Ishany, T. (2026). From Linguistic Oppositions to the Representation of Ideology: An Analysis of Rashid al-Din Fazlullah Hamedani's Letters (*Savaneh al-Afkar*) Based on Jones's Theory of Binary Oppositions, *Journal of Sociolinguistics*, 9 (34), 59-75. (DOI:[10.30473/il.2026.77599.1749](https://doi.org/10.30473/il.2026.77599.1749))

ABSTRACT

Literary works can be studied from different perspectives. One of these approaches is the analysis of language and meaning through the structural oppositions found in a text. Since oppositions are generally based on contrasts such as value versus anti-value or positive versus negative, they can reveal the hidden ideology of a text and the author's viewpoint in using these structures. Rashid al-Din Fazlullah Hamedani, the famous vizier of the Ilkhanid period, was a politician and writer who frequently used pairs of opposite words as a stylistic feature in *Savaneh al-Afkar*, a collection of his letters written to different people. This study uses a descriptive, analytical, and statistical method to identify and examine the lexical oppositions in Rashid al-Din's letters and to investigate their ideological meanings based on Jones's theory of binary oppositions. It seeks to answer the following questions: Which type of opposition is used most often in these letters? What do these oppositions and the relationships between them reveal? More specifically, what hidden and dominant ideology can be identified in Rashid al-Din Fazlullah's correspondence through the use of different kinds of structural oppositions? To answer these questions, 284 examples of oppositions were extracted from twenty-one letters addressed to government associates. These examples were classified into four categories: gradable, comparative, transitional, and complementary oppositions. The findings show that gradable and comparative oppositions are the most common types. They also demonstrate the social function of language in promoting a system of values, strengthening patriarchal authority, and guiding the reader. From the perspective of sociolinguistics, these oppositions serve to reproduce a moral and educational ideology and to reinforce power relations within the political and social context of the Ilkhanid period.

KEYWORDS

Savaneh al-Afkar (Letters), Binary Oppositions, Ideology, Jones's Theory.

Introduction

Language is not merely a means of communication; it is also a powerful instrument for representing ideas, values, and power relations in literary and historical texts. Among the various linguistic structures, lexical oppositions play a significant role in constructing systems of meaning, organizing value judgments, and conveying ideological perspectives. According to Jones's Theory of Binary Oppositions, the meanings of many lexical items are established through their contrastive relationships with opposite terms, making these oppositions an effective tool for revealing the underlying conceptual and ideological framework of a text.

Savaneh al-Afkar Rashidi, a collection of letters written by Rashid al-Din Fazlullah Hamedani, the distinguished statesman and scholar of the Ilkhanid period, provides a remarkable example of the extensive use of lexical oppositions as a stylistic and rhetorical device. Beyond their literary value, these letters reflect the author's ethical principles, political thought, administrative experience, and perception of social order. Although Rashid al-Din's political career and literary works have attracted considerable scholarly attention, the ideological functions of lexical oppositions in his correspondence have not been systematically investigated.

The present study aims to identify and analyze the patterns of lexical oppositions in Rashid al-Din's letters and to explore their ideological functions within the framework of Jones's Theory of Binary Oppositions. It seeks to demonstrate how contrastive lexical structures contribute to meaning construction, the reinforcement of value systems, and the reproduction of social and political order.

Research Methodology

This study employs a descriptive-analytical approach supported by quantitative analysis. Its theoretical framework is based on Jones's classification of binary oppositions, which categorizes lexical oppositions into four major types: gradable, complementary, converse (transitional), and directional (auxiliary) oppositions.

The research corpus consists of twenty-one letters selected from *Savaneh al-Afkar Rashidi*, all addressed to government officials and members of Rashid al-Din's political and familial circle. In the first stage, all lexical opposition pairs were identified and extracted from the texts. They were then classified according to Jones's model, resulting in a total of 284 opposition pairs. Their frequency, semantic relationships, and contextual functions were subsequently examined through both quantitative analysis and sociolinguistic interpretation.

Rather than considering lexical oppositions merely as stylistic ornaments, this study analyzes them as discourse strategies that reflect social values, ideological assumptions, and power relations embedded in the text.

Findings

The findings reveal that gradable and complementary oppositions constitute the dominant lexical patterns throughout the letters, forming the core of their semantic organization. Gradable oppositions frequently appear in ethical and evaluative expressions such as justice/injustice, loyalty/disloyalty, good/evil, and knowledge/ignorance, establishing clear boundaries between desirable and undesirable values. Complementary oppositions similarly reinforce binary moral judgments and contribute to the construction of an explicit normative framework.

Converse (transitional) oppositions are mainly employed to represent processes of transformation, improvement, and movement from undesirable conditions toward ideal states, reflecting the educational and reformative orientation of the author. Directional (auxiliary) oppositions occur far less frequently, suggesting a preference for direct and unequivocal expression rather than ambiguous or relative semantic relationships.

The statistical distribution of lexical oppositions also demonstrates that the highest concentration occurs in letters addressed to Amir Mahmoud, Khwaja Jalal, Amir Ahmad,

Ghiyath al-Din Mohammad, and Khwaja Sa'd al-Din. This pattern highlights the strategic role of language in advising, instructing, and maintaining hierarchical relationships between the author and his intended audience.

Results and Discussion

The analysis demonstrates that lexical oppositions in *Savaneh al-Afkar Rashidi* function far beyond rhetorical embellishment. They operate as discursive mechanisms through which Rashid al-Din constructs his worldview and articulates a coherent ideological system. By organizing reality through a network of moral and evaluative binaries, the author encourages readers to internalize a particular ethical and political order.

From a sociolinguistic perspective, these oppositions perform three major functions. First, they reproduce and institutionalize ethical and educational values by presenting them as stable and universally accepted norms. Second, they legitimize paternalistic and political authority by positioning the author as a moral guide whose judgments define acceptable behavior. Third, they direct and discipline the audience through explicit distinctions between virtue and vice, loyalty and betrayal, wisdom and ignorance.

Consequently, language in these letters serves not only as a medium of communication but also as an instrument of symbolic power, social regulation, and ideological reproduction. The systematic use of lexical oppositions reinforces the dominant political and cultural order of the Ilkhanid period while simultaneously shaping the identities and behavioral expectations of the intended recipients.

In conclusion, the study demonstrates that the analysis of lexical oppositions provides an effective methodological approach for uncovering the ideological dimensions of classical Persian texts. The correspondence of Rashid al-Din Fazlullah Hamedani illustrates how linguistic structures, discourse practices, and power relations interact to produce a coherent moral, political, and educational ideology, making *Savaneh al-Afkar Rashidi* a significant example of the close relationship between language, ideology, and social authority in medieval Persian prose.

Keywords

Savaneh al-Afkar (Letters), Binary Oppositions, Ideology, Jones's Theory.

«مقاله پژوهشی»

از تقابل‌های زبانی تا بازنمایی ایدئولوژی: تحلیل نامه‌های رشیدالدین فضل‌الله همدانی (سوانح‌الافکار رشیدی) بر بنیاد نظریه تقابل‌های دوگانه جونز

طاهره ایشانی* iD

دانشیار زبان و ادبیات فارسی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران.

نویسنده مسئول:

طاهره ایشانی

رایانامه: Tahereh.ishany@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۲/۲۶

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۲/۱۷

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۳/۱۰

استناد به این مقاله:

ایشانی، طاهره (۱۴۰۵). از تقابل‌های زبانی تا بازنمایی ایدئولوژی: تحلیل نامه‌های رشیدالدین فضل‌الله همدانی (سوانح‌الافکار رشیدی) بر بنیاد نظریه تقابل‌های دوگانه جونز، فصلنامه زبان‌شناسی اجتماعی، ۹ (۳۴)، ۷۵-۵۹.

(DOI: [10.30473/il.2026.77599.1749](https://doi.org/10.30473/il.2026.77599.1749))

چکیده

آثار ادبی را می‌توان با رویکردهای گوناگونی بررسیید؛ از جمله این بررسی‌ها واکاوی زبانی و مفهومی در بستر تقابل‌های ساختاری متن است. با توجه به این که اساس تقابل‌ها در هر متنی بر رویارویی سویه‌های ارزش/ضد ارزش، و یا مثبت/منفی است؛ می‌توان از خلال آن متن و با توجه به نگرش صاحب اثر در کاربست تقابل‌های ساختاری، به ایدئولوژی پنهان در آن متن دست یافت. رشیدالدین فضل‌الله همدانی، وزیر مشهور دوره ایلخانان از جمله نویسندگان سیاستمداری است که از جفت‌واژگان متقابل به عنوان شاخص سبکی در سوانح‌الافکار که مجموعه‌ای از نامه‌های وی خطاب به افراد مختلف است؛ بهره فراوانی برده است. به همین دلیل در این جستار با روش توصیفی-تحلیلی و آماری با هدف شناسایی و تحلیل ساختار تقابل‌های واژگانی در نامه‌های رشیدالدین و بررسی بازتاب‌های ایدئولوژیک آن‌ها، بر مبنای نظریه تقابل‌های دوگانه جونز در پی پاسخ به این پرسش‌ها هستیم که کدام نوع تقابل بیشترین کاربست را در این نامه‌ها داشته و نوع تقابل‌ها و رابطه آن‌ها چه چیزی را نشان می‌دهند؟ و به عبارت بهتر ایدئولوژی نهفته و حاکم در متن مکاتبات رشیدالدین فضل‌الله بر اساس کاربست انواع تقابل‌های ساختاری چیست؟ در پاسخ به این پرسش‌ها، ۲۸۴ نمونه از تقابل‌های به‌کاررفته در مجموعه نامه‌های وی به نزدیکان حکومتی-بیست و یک نامه- استخراج و در چهار دسته «هم‌پایه»، «مقایسه‌ای»، «انتقالی» و «کمکی» طبقه‌بندی گردید. یافته‌ها نشانگر غلبه تقابل‌های هم‌پایه و مقایسه‌ای، و بازتاب‌دهنده کارکرد اجتماعی زبان در القای نظم ارزشی، تثبیت اقتدار پدرسالارانه و هدایت مخاطب است. از منظر زبان‌شناسی اجتماعی، این تقابل‌ها در خدمت بازتولید ایدئولوژی اخلاقی-تعلیمی و نهادینه‌سازی روابط قدرت در بافت سیاسی-اجتماعی عصر ایلخانی قرار دارند.

واژه‌های کلیدی

سوانح‌الافکار رشیدی (نامه‌ها)، تقابل‌های دوگانه، ایدئولوژی، نظریه جونز.

مقدمه

ضرب‌المثل مشهور عربی «تُعرف الأشیاء بأضدادها» به معنای آن که هر چیزی با ضدش شناخته می‌شود؛ کاملاً گویای اهمیت درک تقابل‌ها حتی در زندگی روزمره است. در برخی پژوهش‌ها تقابل‌ها با عناوینی همچون ضدیت و غیریت مطرح شده؛ چنان که گفته شده: «ضدیت و غیریت به این معناست که هر مفهومی در طبیعت و همچنین گفتمان‌ها با توجه به مفاهیم متضاد و غیریت معنا می‌یابد؛ مانند مفهوم شب و روز، خیر و شر، دنیا و آخرت. برای مثال، هویت خیر را با استفاده از هویت شر، و هویت روز را با شب می‌توان درک کرد» (عبداللهی و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۰۲). تقابل‌ها نه تنها در نظام طبیعت نمودی آشکار دارند: سیاه/ سفید، شب/ روز و...؛ بلکه ریشه در اندیشه انسانی نیز دارند، چنان که نیکی در برابر بدی، راست در مقابل دروغ، صداقت در برابر ریا و ... بنا بر این، ایدئولوژی که زیربنای آن، تفکر انسانی است؛ بر تقابل‌ها استوار شده است. چنان که در تعریف ایدئولوژی گفته شده: «ایدئولوژی به مجموعه عقاید، باورها و طرز تفکرات اساسی، همگانی و غالباً به‌هنجار در رابطه با برخی از جنبه‌های واقعیات (اجتماعی) اطلاق می‌شود» (آقاگل‌زاده، ۱۳۸۵: ۳۶) و بر این اساس گرایش‌های متفاوتی در اجتماع شکل می‌گیرد. ایدئولوژی در دین شکل‌دهنده بایدها و نبایدهای اعمال است و در عقاید سیاسی شکل‌دهنده بایدها و نبایدهای سیاسی و اجتماعی اشخاص محسوب می‌شود. «سیمپسون و فرکلاف ایدئولوژی را با جهان‌بینی یکی می‌پندارند و هر دو را محصول گفتمان‌های مسلط در جامعه می‌دانند، و آن‌ها را بایدها و نبایدهای موجود در یک جامعه تعریف می‌کنند» (آقاگل‌زاده، ۱۳۹۰: ۱۶۲). بنا بر این توضیحات، ایدئولوژی را در تمام امور زندگی هر شخص می‌توان دید که در زبان و اعمال و نوشتارش - که نمود عمل هر صاحب اثری است - نمایان می‌شود. در واقع، میان کاربست تقابل‌های دوگانه و ایدئولوژی می‌تواند پیوند عمیقی وجود داشته باشد. چنان که می‌توان از طریق بررسی کارکردهای جفت‌واژه‌های متقابل به پشتوانه‌های فکری یک اثر و به پیروی از آن، به ایدئولوژی صاحب آن اثر نیز پی برد؛ زیرا «بخش عمده‌ای از اندیشه‌ها با کاربست تضادها و تقابل‌ها خلق شده‌اند» (گیاهی و دیگران، ۱۴۰۰: ۴) و «اساس تقابل‌ها بر رویایی سوییهای مثبت/منفی یا ارزش/ضد ارزش است و نویسنده یا شاعر در متن ادبی موضع خود را در برابر رابطه بین دو طرف تقابل مشخص

می‌کند» (حیاتی، ۱۴۰۰: ۶۰۴).

از سوی دیگر، رشیدالدین فضل‌الله همدانی از شخصیت‌های کلیدی در تاریخ فکری و سیاسی عصر ایلخانی است که نه تنها در مقام وزیر و مؤلف تاریخی، بلکه در عرصه نوشتارهای سیاسی-تربیتی نیز جایگاه ویژه‌ای دارد. نامه‌های او با عنوان سوانح‌الافکار که در بردارنده مکاتبات او با نزدیکانش نیز هست، نمونه‌ای منحصر به فرد از گفتمان قدرت، اندرز و مدیریت اخلاقی در ساختار دولت دیوان‌سالار قرن هشتم هجری است. به‌ویژه آن که رشیدالدین فضل‌الله همدانی برای بازنمایی آرا و اندیشه‌های خویش در قالب مکتوبات از شگرد «جفت‌واژه‌های متقابل» به صورت آگاهانه و هدفمند، بسیار پرتکرار بهره برده؛ بر این اساس، تحلیل تقابل‌های واژگانی در مکاتبات رشیدالدین فضل‌الله همدانی را می‌توان فراتر از یک بررسی صرفاً بلاغی، در چارچوبی اجتماعی-گفتمانی تفسیر کرد؛ چراکه این تقابل‌ها نه تنها بیانگر ساختارهای معنایی متن، بلکه بازتاب‌دهنده نظام‌های ارزشی، الگوهای فکری و روابط قدرت در بافت تاریخی-اجتماعی عصر ایلخانی هستند. در چنین نگاهی، زبان به‌مثابه ابزاری برای صورت‌بندی و انتقال ایدئولوژی عمل می‌کند و انتخاب‌های واژگانی نویسنده، به‌ویژه در قالب جفت‌واژه‌های متقابل، نقش مهمی در جهت‌دهی به معنا، اقناع مخاطب و تنظیم کنش اجتماعی ایفا می‌نماید.

بنابراین، این پژوهش با تکیه بر تحلیل نظام‌مند تقابل‌ها، می‌کوشد نشان دهد که چگونه ساختارهای زبانی می‌توانند در خدمت بازنمایی و بازتولید گفتمان‌های مسلط، تثبیت اقتدار و نهادینه‌سازی هنجارهای اجتماعی قرار گیرند. بدین ترتیب، نتایج این مطالعه افزون بر روشن ساختن ابعاد ایدئولوژیک و بلاغی متن، می‌تواند در گسترش رهیافت‌های زبان‌شناسی اجتماعی به‌ویژه در پیوند میان زبان، قدرت و جامعه در متون کلاسیک فارسی، سهمی مؤثر داشته باشد و افقی تازه برای تحلیل‌های میان‌رشته‌ای در حوزه زبان و ادبیات بگشاید.

از این رو، این مقاله با تحلیل تقابل‌ها به روش توصیفی-تحلیلی و آماری، و بر پایه رویکرد نظریه تقابل‌های دوگانه جونز (2002) به بررسی نظام فکری حاکم بر این متون می‌پردازد و ایده پنهان خواجه رشیدالدین فضل‌الله، وزیر مشهور دوره ایلخانان مغول در کاربست هریک از جفت‌واژه‌های متقابل در مکاتبات او - با نام «سوانح‌الافکار رشیدی» - می‌کاود. سطح مطالعه تقابل‌ها، واژگانی و مفهومی است.

پیش از آغاز این بررسی، ابتدا به معرفی کوتاه شخصیت رشیدالدین فضل‌الله همدانی - وزیر دانشمند و طبیب ادیب - و پس از آن به پیشینه پژوهش می‌پردازیم.

معرفی رشیدالدین فضل‌الله همدانی

رشیدالدین فضل‌الله همدانی (طیب، ادیب، شاعر، مورخ و سیاست‌پیشه) در همدان، در یک خانواده پزشکی، چشم به جهان گشود. نیای بزرگ او «موفق‌الدوله علی» یک عطار یهودی بود و به همراه خواجه نصیرالدین طوسی در دژ الموت مهمان اجباری اسماعیلیان بود و پس از یورش غازان خان به آنجا به خدمت وی درآمد و از آن هنگام به بعد، او و خاندانش شهرت یافتند و این شهرت تا پایان عمر غیاث‌الدین محمد وزیر امتداد داشت و به این ترتیب بزرگان این خاندان با تمام دوره ایلخانان مغول همزمان و در قسمتی از آن دوره صاحب قدرت و تصرف تام در امور بوده‌اند. تاریخ ولادت وی دقیقاً معلوم نیست. پدرش عمادالدوله ابوالخیر پزشک بود و رشیدالدین جوانی را در تحصیل فنون مختلف خاصه علم طب گذرانید، به عنوان طبیب وارد دستگاه ایلخانی شد و به تدریج در امور اداری و دیوانی نفوذ یافت. تا آن که در سال ۶۹۷ هجری، بعد از آن که صدرالدین احمد زنجانی معروف به صدر جهان به اتهام تصرف در اموال از وزارت معزول و بعداً در همان سال کشته شد، سعدالدین محمد مسکونی ساوجی به حکم غازان خان به صاحب دیوانی و رشیدالدین به نیابت او منصوب گردید که به همراهی یکدیگر ممالک ایلخان را اداره کنند. این دو تا پایان سلطنت غازان خان همچنان با هم در اداره امور کشور سهیم بودند و تا هشت سال از آغاز سلطنت اولجایتو خداینده نیز وضع به همان منوال گذشت تا در سال ۷۱۱ هجری، خواجه رشیدالدین به‌عنوان وزیر ایلخانان منصوب گردید. در واقع، او از برکت فضل و تدبیر والای خود به منصب وزارت سه تن از پادشاهان مغول یعنی غازان خان و برادر او سلطان محمد خداینده، و پسر خداینده یعنی سلطان ابوسعید بهادرخان نایل شد و سال‌ها بر مسند سیاست و وزارت تکیه زد. دشمنان و بدخواهان وی پس از تحریکات فراوان زمینه قتل او را فراهم آوردند و خواجه رشیدالدین و پسر شانزده ساله‌اش (که شربت‌دار اولجایتو بود) را به تهمت مسموم کردن سلطان محمد خداینده اولجایتو، در چرگر به قتل رساندند. هرچند او و خانواده‌اش مسلمان شده بودند؛ ولی نسب یهودی او در دادگاه وی بارها مورد اشاره قرار گرفت.

درباره رشیدالدین فضل‌الله گفته شده او یک میهن‌پرست ایرانی و همچنین ستایش‌گر سنت‌های فرهنگ ایران بود. نام «ایران» در جامع التواریخ و حتی سوانح‌الافکار وی ذکر شده و او نسبت به مغولان (که از آن‌ها به عنوان ترک یاد می‌کند) بیزارى نشان داده‌است. چنان‌که اشاره شد «رشیدالدین فضل‌الله که در سراسر دوره سلطنت غازان خان و جانشینان او الجایتو و هم در ابتدای سلطنت ابوسعید مقام وزارت ایلخان را داشت، طبیعی عالم و مورخی دانشمند بود. او به واسطه علم و مهارتی که در طب داشت به درگاه ایلخان راه یافت و در سایه تدبیر و سیاستی که از خود نشان داد مرتبه‌اش به اوج رسید...» (رجب‌زاده، ۱۳۵۵: ۸) ولی گفتنی است رشیدالدین فضل‌الله همدانی افزون بر سیاست و طبابت، در عرصه‌های دیگری نیز به موفقیت‌های بزرگی دست یافت. از جمله: تسلط بر چندین زبان عربی، ترکی و مغولی؛ دارای تألیفات علمی همچون الاخبار و الآثار، تاریخ‌نگاری دو کتاب جامع‌التواریخ و تاریخ‌غازان؛ تألیف کتاب تفسیر «مفتاح‌التفسیر» در بیان فصاحت قرآن؛ تألیف کتب ادبی «لطایف‌الحقایق، بیان‌الحقایق، سوانح‌الافکار (مکاتیب رشیدی)، رساله سلطانیه»؛ شعرسرایى که در برخی آثار وی ذکر شده است؛ و البته تلاش در آبادانی، ترویج دانش و بهداشت و درمان، خدمات ارزنده‌ای داشته است. بنابراین، رشیدالدین به گواهی آثارش از نظر ادبی نیز صاحب قلمی تواناست، به‌ویژه با نگاهی به نامه‌های او این امر آشکار می‌شود که دلالتی صریح بر آگاهی وی از فنون و صنایع ادبی، و زبان عربی و اشعار فارسی و عربی دارد.

پیشینه پژوهش

با بررسی انجام‌شده مشخص شد، پژوهشی با این رویکرد بر روی مکاتبات رشیدی با عنوان «سوانح‌الافکار» تاکنون انجام نشده؛ ولی درباره مکاتبات رشیدی و همچنین در ارتباط با نظریه تقابل‌های دوگانه آثاری به رشته تحریر در آمده که برای مخاطبان این پژوهش ممکن است مفید باشد. از این رو، پیشینه پژوهش پیش‌رو در دو سطح بیان می‌شود: یکی آثاری که در ارتباط با سوانح‌الافکار رشیدالدین نوشته شده و دیگری آثاری که بر اساس تقابل‌های دوگانه انجام شده است. در ادامه، ابتدا آثار مرتبط با سوانح‌الافکار معرفی می‌شوند.

دوستی، عقل، شجاعت، علم، انسانیت، مرگ‌اندیشی و توجه به آخرت را با توصیف مفاهیم متقابل آن توضیح می‌دهد. دستاورد اصلی مقاله «تقابل‌های دوگانه در شعر احمدرضا احمدی» از طالبیان و همکاران (۱۳۸۸) آن است که ارجاع به مفاهیم متقابل غایب بیشترین کاربرد را در شعر احمدی داشته و در واقع، شاعر با بیان غیاب چیزی یا کسی، حضور آن را پررنگ‌تر می‌سازد. مقاله «خوانش گلستان سعدی بر اساس نظریه تقابل‌های دوگانه» (۱۳۸۸) از رضوانیان به بررسی تقابل‌ها با دو کارکرد زیبایی‌شناختی و فلسفی در آثار سعدی به‌ویژه گلستان پرداخته و ساختار غالب تفکر و زبان را در این آثار تحلیل کرده است. حیاتی در مقاله‌ای با عنوان «بررسی نشانه‌شناختی عناصر متقابل در تصویرپردازی اشعار مولانا» (۱۳۸۸) بر این نتیجه دست می‌یابد که مولانا با وجود کاربرد مفاهیم متقابل رایج در مضامین عرفانی، وحدتی پنهان میان آن تقابل‌ها می‌بیند و همین تلاش او برای برقراری آشتی میان تضادهای امتیاز منحصر بفرد شیوه شعر اوست. شریفی ولدانی و میری اصل (۱۳۹۱) در مقاله‌ای با عنوان «بوسه بر روی خداوند (بررسی تقابل‌های دوگانه در رمان روی ماه خداوند را بیوس) به بررسی تصویرسازی‌ها، جملات و حکایت‌های میانی بر اساس مضامین متقابلی همچون «عشق و عقل، ایمان و کفر، خیر و شر، غرب و شرق، و زندگی و مرگ» پرداخته‌اند. همچنین رضاقلی فامیان (۱۳۹۳) در مقاله «کارکرد کلامی تقابل واژگانی در زبان فارسی» از میان شانزده متن مکتوب فارسی هزار جمله دارای جفت‌واژه‌های متقابل را بر اساس کارکرد کلامی آن‌ها طبقه‌بندی نموده است. وی در این جستار به این نتیجه دست یافته که بیشترین فراوانی در میان جفت‌واژه‌های متقابل به مقوله «صفت» اختصاص دارد که البته پرکاربردترین کارکرد کلامی در زبان فارسی به عقیده وی مربوط به «کارکرد هم‌پایه» است. این یافته از این جهت مورد انتقاد قرار می‌گیرد که با بررسی تنها شانزده متن مکتوب فارسی نمی‌توان گفت در «زبان فارسی» کارکرد یادشده پرکاربردترین آن‌هاست. در واقع، نمی‌توان آن را به کل زبان فارسی تعمیم داد؛ مگر آن که متن‌های بیشتری مورد بررسی قرار گیرند، چنان‌که در مقاله پسین تعداد متن‌ها و به تبع آن، تعداد جملات بیشتری بررسی شده‌اند و تنها با انجام پژوهش‌های بیشتر و یافتن نتایج مشابه می‌توان آن را برای کل زبان فارسی تعمیم در نظر گرفت. مقاله «چارچوب‌های نحوی و کارکردهای کلامی تقابل واژگانی در زبان فارسی»

نسیم خلیلی (۱۳۸۹) در مقاله «اسناد تاریخ میانه ایران، با تأکید بر ویژگی گفتمانی سوانح‌الافکار رشیدی» ضمن بیان اهمیت اسناد در تاریخ میانه، به قابلیت‌ها و ویژگی‌های گفتمان‌ساز سوانح‌الافکار رشیدی به این نتیجه دست یافته: «در این مطالعه و از منظر ویژگی گفتمانی اسناد، ضمن آن که صورت ظاهری اسناد سوانح‌الافکار بازنمایی گردید به دو محمل اصلی گفتمانی اسناد نیز توجه شد: یکی بازتاب‌هایی از «نظام دانایی» تاریخ ایران میانه که به ویژه در نامه‌هایی با محتوای فلسفی و معرفت‌شناسانه بازتاب یافته است و دیگری چشم‌اندازی از فرهنگ عامه و تاریخ اجتماعی که از خلال آن برخی دورنماهای معطوف بر حیات عامه روشن شد» (خلیلی، ۱۳۸۹). این پژوهش اگرچه با رویکرد تاریخی و با کاربرد نظریه «نظام دانایی» فوکو به بررسی سوانح‌الافکار رشیدی پرداخته که متفاوت از روش و رویکرد مورد نظر در پژوهش پیش رو است؛ ولی می‌تواند در این پژوهش مورد استفاده قرار گیرد. پایان‌نامه «بررسی مکاتبات رشیدالدین فضل‌الله همدانی با روش تحلیل گفتمان انتقادی» (۱۳۹۳) از محسن رودمعجنی با راهنمایی محمود فتوحی رودمعجنی. نویسنده این پژوهش، ابزارهای زبانی مختلفی چون نام‌دهی، ساختارهای موازی، واژه‌گزینی، استعاره‌های مفهومی و بررسی نوع افعال را به کار گرفته تا تلاش رشیدالدین برای ساختن هویت‌های اجتماعی، ارتباطات اجتماعی و نظام‌های فکری و اعتقادی را بررسی نماید. گفتنی است از همین نویسنده و استاد مشاور پایان‌نامه، مقاله دیگری با عنوان «بازتاب اندیشه سیاسی رشیدالدین فضل‌الله همدانی در ساختار زبانی مکاتبات وی» (۱۳۹۳) منتشر شده که در واقع، خلاصه پایان‌نامه یادشده است. نویسنده در این مقاله با بهره‌گیری از ابزارهای زبانی‌ای چون نامیدن، انتخاب واژه، انتخاب فعل و استعاره‌های مفهومی، به نحوه شکل‌گیری سه مفهوم سیاسی پادشاه، رعیت و دین در مکاتبات رشیدالدین پرداخته است.

در ادامه به پژوهش‌هایی که بر اساس تقابل‌های دوگانه - چه با رویکرد جونز و یا هر رویکرد دیگری - در متون فارسی انجام شده؛ اشاره می‌شود.

عبیدی‌نیا و دلایلی میلان (۱۳۸۸) در مقاله‌ای با نام «بررسی تقابل‌های دوگانه در ساختار حدیقه سنایی» با انجام این پژوهش در سطح سرفصل‌ها، واژگان، شخصیت‌های حکایت‌ها، مفاهیم و مضامین به این نتیجه دست یافتند که سنایی مفاهیمی همچون «توکل، رحمت الهی، دادگری،

دوگانه^۱ است. این نظریه مبتنی بر این فرض است که انسان به‌طور ذاتی مفاهیم را از طریق تمایز و تقابل درک می‌کند. تقابلهایی همچون «روز / شب، تاریکی / روشنی، خیر / شر، زشت / زیبا» نمونه‌هایی از این ساختارهای دوتایی‌اند که نه تنها در متون ادبی بلکه در زندگی روزمره جریان دارند و به کار می‌روند.

سرآغاز اندیشه تقابل‌های دوگانه را می‌توان در زبان‌شناسی ساخت‌گرایانه فردینان دو سوسور^۲ جست‌وجو کرد. سوسور در کتاب تأثیرگذار خود، درس‌هایی در زبان‌شناسی عمومی، بیان می‌دارد که «ارزش واژگان در زبان نه از طریق ارجاع مستقیم به واقعیت، بلکه از طریق تفاوت با سایر نشانه‌ها تعیین می‌شود (Saussure, 2011, p. 115). پس از او کلود لوی-استروس^۳ انسان‌شناس فرانسوی، این مفهوم را وارد حوزه انسان‌شناسی کرد. او در تحلیل اسطوره‌ها و ساختارهای فرهنگی نشان داد که ساختار ذهن بشر بر مبنای تقابل‌های دوگانه شکل می‌گیرد. ساخت‌گرایان ادبی همچون تزدان تودوروف، ژرار ژنت و رولان بارت نیز تقابل‌های دوگانه را اساس ساختار روایی می‌دانند. در تحلیل روایت، جفت‌های متقابل مانند «کنش / واکنش»، «قهرمان / ضدقهرمان»، یا «نظم / آشوب» چارچوب ساختارهای روایی را می‌سازند (Barthes & Duisit, 1975, p. 39). به‌زعم آنان، این تقابل‌ها نه فقط در ساختار روایت بلکه در کارکردهای فرهنگی متن نیز نقش دارند.

از سوی دیگر، جونز^۴ بر اساس مطالعه‌ای پیکره‌بنیاد در سال ۲۰۰۲ کارکرد کلامی تقابل واژگانی در زبان انگلیسی را که مشتمل بر اسم‌ها، فعل‌ها، صفت‌ها و قیده‌ها می‌شد، در سه هزار جمله‌ای که از متن روزنامه ایندپیندنت استخراج کرده بود؛ واکاوی و چند نوع چارچوب نحوی پربسامد را که در تقابل‌ها رخ داده بود، معرفی کرد و طبقه‌بندی‌ای از کارکرد کلامی واژه‌های متقابل ارائه داد. «در انگاره نظری جونز (Jones, 2002) کارکردهای کلامی گوناگونی برای تقابل واژگانی در نظر گرفته شده و پژوهش در زبان‌های مختلف و از جمله در زبان فارسی نمایانگر آن است که با وجود برخی تفاوت‌ها، بیشتر زبان‌ها در پیاده‌سازی الگوهای کلامی تقابل از الگوهای کم و بیش مشابهی بهره می‌گیرند» (کلاهدوز محمدی و دیگران، ۱۳۹۸: ۹۹). شش طبقه اصلی‌ای که

از کلاهدوز محمدی و دیگران. این پژوهشگران به بررسی جفت‌واژه‌های متقابل و چارچوب‌های نحوی در چهارهزار جمله فارسی برگرفته از متن‌های نوشتاری، گفتاری و متن‌های موجود در فضای مجازی بر اساس نظریه جونز (۲۰۰۲) پرداختند و به این نتیجه دست یافتند که کارکردهای کلامی هم‌پایه و پس از آن، کارکردهای کلامی منفی‌ساز، بیشترین سهم را در میان کارکردهای کلامی در متون برگزیده فارسی مورد بررسی داشته‌اند. همچنین آنان بر این باروند که «میان ماهیت معنایی برخی جفت‌واژه‌ها با بسامد آن‌ها در برخی ژانرها ارتباط وجود دارد. برای مثال، در پیکره مطالعه حاضر مشاهده شد که جفت‌واژه متقابل «واقعی - مجازی» صرفاً در متون مجازی به کار رفته است. این گونه یافته‌ها به پژوهشگران زبان‌شناسی پیکره‌ای کمک می‌کنند تا بتوانند با تکیه بر برخی جفت‌واژه‌های متقابل، ژانر پیکره‌های مختلف را پیش‌بینی کنند» (کلاهدوز محمدی و دیگران، ۱۳۹۸: ۱۰۰). گفتنی است مقالات دیگری نیز در این حوزه انجام شده که برای پرهیز از اطاله کلام تنها به اشاره‌ای کوتاه به برخی از این آثار بسنده می‌کنیم:

مقاله «بررسی ساختار تقابل رستم و اسفندیار در شاهنامه بر اساس نظریه تقابل لوی استروس» (۱۳۸۵) از حسینی و محمدزاده.

مقاله با عنوان «تقابل دوگانه نشانه‌ها در داستان ضحاک» (۱۳۹۱) از سهراب‌نژاد.

مقاله «نقدی ساخت‌گرایانه بر تقابل‌های معنایی رمان گلاب خانم اثر قاسمعلی فراس» از علی‌پور (۱۳۹۶).

مقاله با عنوان «نقش تقابل‌های دوگانه در سجع نثر تعلیمی با تأکید بر رسایل خواجه عبدالله انصاری و گلستان سعدی» از گلی‌زاده و فاضلی (۱۳۹۷).

مقاله «اتحاد تقابل‌های دوگانه در سایه تبدل و تساوی در مثنوی الهی‌نامه عطار» از اسفندیار و همکاران (۱۳۹۷).

مقاله با عنوان «زیبایی‌شناسی تقابل‌های دوگانه در غزلیات عطار» از عقدايي و شهرآبادی (۱۳۹۸).

چنان‌که مشخص است پژوهشی با رویکرد نظریه تقابل‌های جونز بر روی مکاتبات رشیدی با عنوان «سوانح‌الافکار» تاکنون انجام نشده است.

مبانی نظری پژوهش

یکی از مفاهیم بنیادی در مطالعات زبان‌شناسی، انسان‌شناسی ساخت‌گرا، نشانه‌شناسی و نقد ادبی مدرن، نظریه تقابل‌های

1. Binary Oppositions
2. Ferdinand de Saussure
3. Claude Lévi-Strauss
4. Jones

جونز در نظریه تقابل‌های دوگانه خود ارائه نمود؛ به شرح زیر هستند:

تقابل هم‌پایه^۱: در این نوع تقابل، برابری نسبی میان دو عنصر متقابل در جمله‌ای که به کار رفته؛ با کار بست «و» هم‌پایه‌ساز امکان‌پذیر می‌شود. به طور نمونه: زندگی به قدری برای او مشکل شده بود که دیگر شب و روز برایش فرقی نمی‌کرد. در این جمله دو عنصر «شب و روز» دارای تقابل ولی در یک سطح هستند و تقابل هم‌پایه را ساخته‌اند.

تقابل مقایسه‌ای یا سنجشی^۲: همان‌طور که از نام این نوع آشکار است؛ یک عنصر از جفت‌واژه متقابل با عنصر دیگر در حالت سنجشی و مقایسه‌ای قرار می‌گیرد. به طور مثال: «در طول زمستان، روزها کوتاهتر از شب‌هاست». در این مثال، روزها و شب‌ها دو عنصر متقابل هستند که در حالت سنجشی و مقایسه‌ای قرار گرفته‌اند.

تقابل انتقالی^۳: در این نوع تقابل، جابجایی یا تغییر حالت را در جفت‌واژه‌های متقابل مشاهده می‌کنیم. به طور نمونه «چه بسیار زمان‌هایی که شب‌های تاریک به روزهای روشن بدل شد». در این نمونه شاهد تغییر دو جفت‌واژه «شب‌های تاریک» و «روزهای روشن» هستیم که در نحو جمله رخ داده است.

تقابل منفی^۴: در تقابل منفی، یک عضو از جفت‌واژه متقابل با عنصری منفی‌ساز برای تقویت مفهوم عضو دیگر از این جفت‌واژه متقابل همراه می‌شود و در یک جمله به کار می‌رود. مثلاً «میان دوراهی مانده‌ام؛ بروم یا نروم».

تقابل کمکی^۵: در تقابل کمکی، یک جفت‌واژه متقابل کمکی در جمله کمک می‌کند که تقابلی دیگر میان دو واژه یا پاره‌گفته دیگر در جمله به وجود آید. به طور نمونه «ما انقلابی را انجام دادیم که بدخواه هیچ‌کس نبود و در عوض خیرخواه همه‌کس بود» (کلاهدوز محمدی و دیگران، ۱۳۹۸: ۱۰۹).

تقابل اصطلاحی^۶: در این نوع تقابل، یک جفت‌واژه متقابل در قالب اصطلاح، ضرب‌المثل و ... ارائه می‌شود. به طور مثال «بادآورده را باد می‌برد» که در این ضرب‌المثل

«آوردن و بردن» در تقابل با هم هستند.

از سوی دیگر، این نظریه و دیگر نظریه‌های تقابل‌های دوگانه می‌تواند ابزاری مؤثر برای کشف ایدئولوژی‌های نهفته در یک متن باشد. به عبارت بهتر، نظریه تقابل‌های دوگانه نه‌فقط ساختار درونی متن‌ها را روشن می‌سازد، بلکه از طریق شناسایی تقابل‌های معنایی، ما را به موقعیت‌های ایدئولوژیک نویسنده، روایت یا نظام گفتمانی متن رهنمون می‌سازد. این نظریه بر این فرض استوار است که معنای هر عنصر تنها در تقابل با عنصری دیگر ساخته می‌شود؛ و همین تقابل‌ها، حامل ارزش‌گذاری‌های اجتماعی، فرهنگی یا سیاسی هستند. بنابراین، این تقابل‌ها برای کشف ایدئولوژی‌ها مؤثرند؛ زیرا با توجه به این که ایدئولوژی‌ها معمولاً خود را نه آشکار، بلکه به‌طور ضمنی و گاه در دل تقابل‌های معنایی بازنمایی می‌کنند؛ و همچنین با در نظر داشت این نکته که در تقابل‌های معنایی، یکی از دو عنصر دارای ارزش مثبت (مرکزی، برتر) و دیگری دارای ارزش منفی (حاشیه‌ای، فرودست) است؛ شاهد سلسله مراتبی هستیم که بازتاب نظام ارزشی یا ایدئولوژیک خاصی هستند. با این توضیح، می‌توان گفت تقابل‌های دوگانه اغلب در خدمت تثبیت یا مشروع‌سازی گفتمان‌ها و ایدئولوژی‌های مسلط هستند و مانند ابزاری عمل می‌کنند که از طریق آن می‌توان لایه‌های پنهان معنایی و ارزشی متن را کاوید.

بررسی و تحلیل تقابل‌های دو گانه در نامه‌ها

نامه‌های رشیدالدین که با نام «سوانح‌الافکار رشیدی» منتشر شده و در زمره آثار ادبی این وزیر دانشمند عصر ایلخانیان به شمار می‌آید؛ دربردارنده نامه‌های وی خطاب به هریک از فرزندان خویش، حکومتیان، اهالی یک شهر، جوابیه‌های او به دیگران و همچنین چند نامه از دیگران خطاب به او است که توسط شمس‌الدین محمد ابرقوهی، منشی وی گردآوری شده است. با توجه به حجم بالای نامه‌ها، در این جستار، نامه‌های رشیدالدین به هریک از نزدیکان خانوادگی که دارای منصب حکومتی بوده‌اند؛ بررسی می‌شوند. از این نامه‌ها - بیست و یک نامه - بیست نامه از آن خطاب به دوازده پسر وی با نام‌های امیر علی، امیر محمود، امیر احمد، خواجه سعدالدین، خواجه جلال، عبدالمؤمن، خواجه عبداللطیف، خواجه مجدالدین، امیر شهاب‌الدین، امیر غیاث‌الدین، پیرسلطان، خواجه ابراهیم؛ و یک نامه به خواهرزاده‌اش، خواجه معروف، نوشته شده است. دلیل انتخاب این نامه‌ها، مشخص بودن

1. coordinated
2. comparative
3. transitional
4. negated
5. ancillary
6. idiom

مخاطب و همچنین نزدیکی آنان به رشیدالدین است که وی به صراحت و به دور از ابهامی که ممکن است در نامه‌های رسمی و یا تشریفاتی خطاب به دیگران دیده شود؛ دست به نگارش نامه زده است.

رشیدالدین فضل‌الله همدانی از جفت‌واژگان متقابل به عنوان شاخص سبکی در سوانح‌الافکار بهره‌افراوانی برده است. با توجه به این که هر تقابل واژگانی می‌تواند نشانگر نوعی ارزش‌گذاری، اولویت‌بخشی یا سیاست‌گذاری زبانی و فکری باشد که در پس متن پنهان شده است؛ به طوری که با استخراج و طبقه‌بندی انواع تقابل‌ها امکان تحلیل رابطه میان ساختار زبانی و نگرش ایدئولوژیک نویسنده فراهم می‌شود؛ برای بررسی و تحلیل نامه‌ها از روش تحلیل تقابل‌های واژگانی بهره گرفته می‌شود. تحلیل این داده‌ها، نقطه ورود به شناخت دقیق‌تر از شخصیت نویسنده و گفتمان مسلط بر نوشتارهای دیوانی است. در ادامه به نمونه‌هایی از کاربری جفت‌واژگان متقابل در نامه‌های رشیدالدین اشاره می‌شود و سپس به بررسی و تحلیل کلی تمام نامه‌ها می‌پردازیم.

در یکی از نامه‌های نسبتاً کوتاهی که رشیدالدین خطاب به امیر علی (۱۳۵۸: ۱۵-۱۶) نوشته، شاهد کاربری فراوان جفت‌واژگان متقابل هستیم. رشیدالدین این نامه را بدون سلام آغاز می‌کند و با جمله‌ای امری که فحوای آن، این است که امیر علی باید بداند که... شروع به توصیف اهل بصره می‌نماید. توصیفی که سراسر مذمت و بدگویی اهل این شهر است. هرچند که محتوای نامه گویای خشم رشیدالدین از اهل بصره است؛ ولی وی از نثر ادیبانه خویش غافل نبوده است. او سعی نموده از تقابل‌های دوگانه بهره‌برد تا بر تأثیر کلام خویش بر فرزند بیفزاید:

فرزند اعزّ امجد علی اسعدالله تعالی معلوم کند که اهالی بصره اصلحهم الله تعالی احوالهم: که عادل کش ظالم‌نوازند، و به اظهار عدوان و اشاعت طغیان از اهل عالم ممتازند، السنه عذب ایشان پر از حشو عذاب است، و عود اخلاق‌شان و عود خلاف است، چراغشان بی‌نور و خانیشان خانه زنبورست، از دیار صلاح مهجور، و از شاه‌راه فلاح دور، کیمیای سدادشان معدوم، و خانه رشادشان مه‌دوم، صلاتشان ممنوع و صلاتشان غیررفوع است، فطنتشان جامده و فطرتشان خامده، آفتاب دینشان منکسف، و ماه امانتشان منخسف، بازار وفاق را به نفاق نفاق آراسته، و گلزار سخا را به شیخ شحّ و خرمن حرمان و دخل دغل پیراسته‌اند، محبّ قتال و معتقد نکال‌اند.

همه‌شان یار زرق و تلبیس‌اند
گویا دوستان ابلیس‌اند
دلشان بسته هوا و هوس
هرزه‌گوی میان‌تهی چو جرس

اکنون می‌باید که در تأدیبات ایشان تغافل، و در تخویف ایشان تکاسل نوزد، و آن قوم را در میانه خوف و رجاء و امساک و عطاء نگاه دارد، و چنان کند که آفتاب اقبالشان در مغرب زوال و اختر آمالشان در عقده ذنب وبال متواری باشد. چون بر رأی آن فرزند وثوق تمام داشت زیادت اطناب نرفت. و السلام. (۱۳۵۸: ۱۵-۱۶)

رشیدالدین با کنار هم گذاشتن این زوج‌های تقابلی قصد دارد بستری مناسب برای بیان هدف خویش از نگارش این نامه را فراهم نماید. به عبارتی روشن‌تر، نویسنده نامه در جهت آگاهی‌افزایی مخاطب و تحکیم این آگاهی در ذهن او و در نهایت تسلیم وی به خواسته خویش از این زوج‌های متقابل بهره برده است. چنان‌که در قسمت دوم نامه که بخش نهایی نامه را تشکیل می‌دهد؛ از این جفت‌های تقابلی به منظور تحریض امیرعلی به تأدیبات و تخویف اهل بصره بهره برده است:

اکنون می‌باید که ... آن قوم را در میانه خوف و رجاء، و امساک و عطا نگاه دارد.

به طور کلی رشیدالدین سه نامه به امیرعلی نوشته و از جفت‌واژگان متقابل در تمام این نامه‌ها بهره برده است. جدول ۱ انواع تقابل‌ها در این سه نامه را به تصویر کشیده است:

بر اساس داده‌های حاصل از بررسی جفت‌واژه‌های متقابل در نامه‌های خطاب به امیرعلی می‌توان گفت اغلب جفت‌واژه‌های هم‌پایه مانند *عادل/کش/ظالم‌نواز، اعانت/اهانت، امساک/عطا، عیون/ظنون و وفاق/نفاق*، بر پایه مفاهیم ارزشی و اخلاقی ساخته شده‌اند. این امر، نشان‌دهنده تأکید نویسنده بر برتری اخلاقی و ارزش‌مداری است. رشیدالدین در جایگاه یک وزیر و مشاور حکومتی، سعی دارد با تکیه بر تقابل‌های اخلاقی، فرزندش را به سمت فضیلت‌های حکمرانی و زندگی هدایت کند.

همچنین بر مبنای چنین داده‌هایی باید تأکید کرد که این تقابل‌های واژگانی صرفاً بازتاب یک نظام اخلاقی فردی یا تعلیمی نیستند، بلکه به‌طور عمیق در خدمت بازتولید گفتمان سیاسی عصر ایلخانی قرار می‌گیرند؛ گفتمانی که در آن، مشروعیت قدرت از رهگذر تلفیق سنت ایرانی-اسلامی با ساختار اقتدار مغولی ساخته و تثبیت می‌شود.

جدول ۱. کاربست انواع تقابل‌ها در نامه‌های خطاب به امیرعلی

توضیح	نوع تقابل بر اساس نظریه جونز	جفت‌واژه متقابل
دو خصلت متضاد اما در سطح رفتاری برابر (کشتن عادل / نواختن ظالم) در یک سطح توصیفی بیان شده است.	هم‌پایه	عادل کش / ظالم‌نواز
دو مفهوم متضاد (گوارا / رنج) در یک سطح، بدون مقایسه یا تغییر.	هم‌پایه	عذب / عذاب
وصف‌های متقابل برای ذهن و فطرت (سرد / خاموش) در یک سطح معنایی	هم‌پایه	جامده / خامده
دو واژه در حوزه پدیده‌های فلکی (خورشید / ماه) هر دو با اصطلاح کسوف/خسوف در سطح متقابل، بدون تغییر.	هم‌پایه	منکسف / منکسف
اتحاد / تفرقه در سطح یکسان، صرف توصیف بدون تغییر.	هم‌پایه	وفاق / نفاق
گلزار / مثبت، آباد) در برابر شبح (تصویر وحشتناک)، به صورت مقایسه‌ای آمده که نشان می‌دهد چه چیزی را به چه چیزی آراسته‌اند.	مقایسه‌ای	گلزار / شبح
بخشنده‌گی (سخت) در برابر ظاهر نامی (شبح شخ) به‌عنوان مقایسه بین ارزش مثبت و منفی.	مقایسه‌ای	سختا / شخ
امید / بیم در آموزه‌های اخلاقی به صورت هم‌پایه بیان شده‌اند.	هم‌پایه	خوف / رجا
بازداشتن / بخشیدن، دو فعل متقابل در یک سطح اجرایی و بدون تغییر یا سنجش.	هم‌پایه	امساک / عطا
دو کنش متضاد در یک سطح معنایی	هم‌پایه	اعانت / اهانت
هر دو مرتبط با نگاه/برداشت ذهنی در یک سطح	هم‌پایه	عیون / ظنون
دو وصف متضاد، بدون تغییر حالت	هم‌پایه	منیر / ظلمانی
تغییر از کدورت به صفا صریحاً بیان شده	انتقالی	کدورت / صفا
تغییر از ظلمت به ضیاء صریحاً بیان شده	انتقالی	ظلمت / ضیاء
حرکت از خلوت به جلوت در متن تصریح شده	انتقالی	خلوت / جلوت
هر دو ناظر به امور مالی در سطح یکسان	هم‌پایه	ادارات / اخراجات
«اعلام» (عالمان مشهور) و «اقلام» (اهل قلم و نویسندگان) در یک سطح و به‌طور هم‌پایه آمده‌اند ولی از وجود تفکیکی لایه‌مند در ساختار اجتماعی حکایت دارد.	هم‌پایه	اعلام / اقلام
ارباب (صاحبان) و اصحاب (همراهان) دو گروه با شأن هم‌عرض در جمله.	هم‌پایه	ارباب / اصحاب
چون در متن آمده «ایشان از سر رفاهیت به افادت و استفادت مشغول گردند»، نوعی رفت‌وآمد و گردش دانش از «دادن» (افاده) به «گرفتن» (استفاده) بیان شده، که تغییر جهت دارد و تقابل انتقالی محسوب می‌شود.	انتقالی	افادت / استفادت

رذیلت اخلاقی نیست، بلکه نشانه‌ای از بی‌ثباتی سیاسی و زوال سلطنت تلقی می‌شود و به‌طور ضمنی هشدار است درباره پیآمدهای انحراف از الگوی مطلوب حکمرانی. نکته دیگر رویکرد تعلیمی - اخلاقی رشیدالدین در این نامه‌هاست؛ از جمله تقابل‌هایی مانند خوف/رجا، کدورت/صفا و ظلمت/ضیاء که بیشتر در متون تعلیمی و عرفانی به‌کار می‌روند، مؤید این نکته‌اند که رشیدالدین در نگارش نامه‌ها، علاوه بر نگاه عمیق عرفانی، دینی و اخلاقی که در نثر وی حضور دارد و نوعی آموزه عرفانی مبتنی بر سیر از نقصان به کمال در این تقابل‌ها مشهود است؛ به انتقال مفاهیم سیاسی و

در این چارچوب، تقابل‌هایی چون «عدل/ظلم» (که در نمونه‌هایی مانند عادل کش/ظالم‌نواز نیز بازتاب یافته) به هسته مرکزی ایدئولوژی سیاسی بدل می‌شوند. رشیدالدین با برجسته‌سازی این تقابل، در واقع در حال بازتعریف معیار مشروعیت حاکم است: در سنت ایرانی، «داد» اساس پایداری مُلک است و در سنت اسلامی، عدالت صفتی الهی و وظیفه‌ای شرعی برای حاکم به شمار می‌رود. این دو سنت در گفتمان ایلخانی به هم می‌پیوندند تا چهره‌ای «اخلاقی - الهی» از قدرتی بسازند که در واقع ریشه در ساختار نظامی و فتوحات مغولی دارد. بنابراین، «ظلم» در این متون تنها یک

و تجربی نیز پرداخته است.

در واقع، افزون بر رویکرد تعلیمی-اخلاقی رشیدالدین در کاربست تقابلی همچون «خوف/رجا»، می‌توان گفت چنین تقابلی، دقیقاً در نقطه تلاقی اخلاق دینی، و سازوکار قدرت سیاسی قرار می‌گیرد. این دوگانه که در سنت عرفانی و اخلاق اسلامی به‌عنوان حالت مطلوب مؤمن مطرح است، در سطح سیاسی به الگویی برای تنظیم رابطه حاکم و رعیت تبدیل می‌شود. در ساختار اقتدار مغولی - که بر هیبت، اقتدار و گاه خشونت استوار است - عنصر «خوف» ابزار حفظ نظم و انقیاد است؛ اما این عنصر به‌تنهایی نمی‌تواند مشروعیت پایدار ایجاد کند. از این رو «رجا» (امید به عدل، عطا و رأفت حاکم) به آن افزوده می‌شود تا نوعی پذیرش درونی و داوطلبانه قدرت را در میان رعایا و کارگزاران ایجاد کند. بدین ترتیب، یک مفهوم عرفانی به سازوکاری سیاسی برای تعادل بخشی به اقتدار تبدیل می‌شود.

نکته مهم آن که، حتی تقابلهایی که ظاهراً صرفاً تعلیمی یا عرفانی‌اند - مانند کدورت/صفا یا ظلمت/ضیاء - در این بستر، کارکردی سیاسی پیدا می‌کنند. این تقابل‌ها با القای حرکت از «نقصان به کمال»، در واقع الگویی از «تربیت کارگزار سیاسی» ارائه می‌دهند؛ یعنی همان فرایندی که در آن، فرد باید از صفات ناپسند (که می‌تواند به بی‌نظمی سیاسی بینجامد) به فضایل مطلوب (که ضامن نظم و بقای حکومت است) گذر کند.

همچنین شاهد زبان تصویرساز و مقایسه‌محور رشیدالدین در این نامه‌ها هستیم. تقابل‌های گلزار/شبح و سخا/شح در دسته تقابل‌های مقایسه‌ای، نشان‌دهنده استفاده از بلاغت تصویری و قیاسی در زبان رشیدالدین است. او در مقام تربیت‌کننده، از ابزار تصویرسازی ذهنی برای برجسته‌سازی تضادهای اخلاقی بهره می‌گیرد. از سوی دیگر، در سطح اقتصاد سیاسی و شبکه قدرت، تقابل «سخا/شح» معنایی فراتر از فضیلت فردی می‌یابد. «سخا» در این گفتمان به معنای سیاست بخشش، انعام و توزیع منابع است که به‌ویژه در دربار ایلخانی نقش مهمی در جذب و حفظ نخبگان (دیوان‌سالاران، علما، شعرا) ایفا می‌کند. در مقابل، «شح» نه‌تنها خصلتی نکوهیده، بلکه عاملی برای گسست پیوندهای وفاداری و تضعیف پایگاه قدرت تلقی می‌شود. این دقیقاً با ساختار حکومت ایلخانی همخوان است که برای تثبیت خود در سرزمین‌های فتح‌شده، نیازمند ایجاد شبکه‌ای از وابستگی و وفاداری از طریق «بخشش» بوده است.

در نهایت، استفاده از تقابل‌های تصویری و قیاسی مانند گلزار/شبح و سخا/شح نیز صرفاً آرایه‌ای بلاغی نیست، بلکه ابزاری گفتمانی برای طبیعی‌سازی این ارزش‌هاست. رشیدالدین با تصویرسازی، مفاهیم اخلاقی-سیاسی را به‌گونه‌ای عینی و ملموس درمی‌آورد تا پذیرش آن‌ها برای مخاطب آسان‌تر شود. این امر به‌ویژه در متنی که هدف آن تربیت یک کارگزار آینده قدرت (فرزندش) است، نشان می‌دهد که بلاغت در خدمت ایدئولوژی سیاسی قرار گرفته است.

تقابل‌های انتقالی مانند کدورت/صفا، ظلمت/ضیاء، خلوت/جلوت و افادت/استفادت نشان‌دهنده وجود یک جریان فکری پویا در ذهن رشیدالدین است که به جای ایستایی؛ بر تحول، تغییر، اصلاح و رشد ذهنی و اجتماعی تأکید دارد. این نگاه، نوعی ایدئولوژی امیدمحور و اصلاح‌گرا را در متن بازنمایی می‌کند.

نگاه ساختارمند به اجتماع نخبگان نیز از دیگر مواردی است که از بررسی جفت‌واژگان متقابل به دست آمده است. تقابل‌هایی مانند اعلام/اقلام و ارباب/اصحاب، از وجود تفکیکی لایه‌مند در ساختار اجتماعی حکایت دارد. رشیدالدین با ذکر این دوگانه‌ها، هم بر نقش گروه‌های مختلف فرهیخته (عالمان، اهل قلم، بزرگان) تأکید دارد و هم تلاش می‌کند به فرزند خود نحوه تعامل با این طبقات را یادآوری نماید. این نگاه ساختاری و سلسله‌مراتبی، با ساخت قدرت دربار ایلخانی هماهنگ است.

بنابراین، در یک جمع‌بندی کلی می‌توان گفت رشیدالدین فضل‌الله همدانی در نامه‌های خطاب به امیرعلی، به‌ویژه از طریق جفت‌واژه‌های متقابل، ایدئولوژی خاصی را بازتاب می‌دهد که تعلیم‌گرایانه و اخلاق‌محور، اصلاح‌طلبانه و تحول‌گرایانه، بلاغی و تأثیرگذار، متکی بر تفکیک ساختار اجتماعی و هدایت نخبگان، و دارای نگرشی دینی و عرفانی نسبت به هستی است. او با انتخاب دقیق واژگان، نه‌تنها سبک ادبی خود را غنی کرده، بلکه لایه‌های عمیق فکری، تربیتی و سیاسی را به مخاطب منتقل می‌کند. همچنین می‌توان این موضوع را نیز در نظر داشت که این تقابل‌ها شبکه‌ای معنایی می‌سازند که در آن اخلاق، عرفان و سیاست به هم گره می‌خورند و در نهایت به بازتولید نوعی «حکمرانی مشروع» در چارچوب گفتمان سیاسی ایلخانی می‌انجامد؛ گفتمانی که می‌کوشد اقتدار مغولی را در پوشش ارزش‌های ایرانی-اسلامی بازتعریف و تثبیت کند.

اکنون پس از بررسی نمونه‌ای از نامه‌های رشیدالدین به یکی از فرزندان؛ به بررسی جفت‌تقابل‌های به‌کار رفته در نامه‌های رشیدالدین خطاب به نزدیکان حکومتی - فرزندان و خواهرزاده - بر اساس جدول ۲ می‌پردازیم.

جدول ۲. بررسی مقایسه‌ای بسامد کاربست انواع جفت‌تقابل‌ها به تفکیک مخاطب

مخاطب نامه	نوع تقابل‌ها			
	هم پایه	مقایسه‌ای	انتقالی	کمکی
امیرمحمود	۲۴	۲	۲۳	۰
خواجه جلال	۳۲	۱۱	۴	۰
امیراحمد	۴	۳۵	۲	۱
غیاث‌الدین محمد	۲	۲۶	۵	۴
خواجه سعدالدین	۲۰	۹	۱	۰
شهاب‌الدین	۳	۲۲	۱	۳
امیرعلی	۱۳	۲	۴	۰
خواجه عبداللطیف	۳	۸	۳	۰
خواجه معروف	۰	۷	۰	۰
ابراهیم	۰	۶	۰	۰
مجدالدین	۰	۲	۰	۰
پیر سلطان	۱	۱	۰	۰
جمع کل	۱۰۲	۱۳۱	۴۳	۸

درست و نادرست را به روشنی بشناسد. - در نامه‌های رشیدالدین به امیراحمد، غیاث‌الدین محمد و شهاب‌الدین درحالی‌که کاربست اندک دیگر انواع تقابل‌ها را مشاهده می‌کنیم؛ استفاده فراوان از جفت‌واژه‌های متقابل از نوع مقایسه‌ای دیده می‌شود. به نظر می‌رسد رشیدالدین از ابزار مقایسه برای تقویت تفکر تحلیلی و بینش سیاسی خطاب به این افراد بیشترین بهره را برده است.

از سوی دیگر، بر اساس نمودار ۱ که میزان کاربست انواع تقابل‌ها در نامه‌های بررسی شده را نشان می‌دهد؛ داده‌های زیر حاصل شد:

الف) نزدیک به نیمی از نامه‌های رشیدالدین دربردارنده تقابل مقایسه‌ای هستند. غلبه این نوع تقابل نشان می‌دهد رشیدالدین به دنبال ساختن ذهنیتی تمایزگرا در مخاطب است؛ یعنی شناخت سره از ناسره، و خوب از بد. در واقع، رشیدالدین گرایش دارد تا با اتکا به مثال‌ها، تشبیه‌ها و دوگانگی‌های تحلیلی، مخاطب را متقاعد کند. او به مخاطب «راه دیدن تفاوت‌ها» را می‌آموزد. کارکرد گفتمانی و ایدئولوژیک این نوع تقابل عبارت است از:

در این بررسی نتایج شایان توجهی به دست آمد که بدان‌ها اشاره می‌شود:

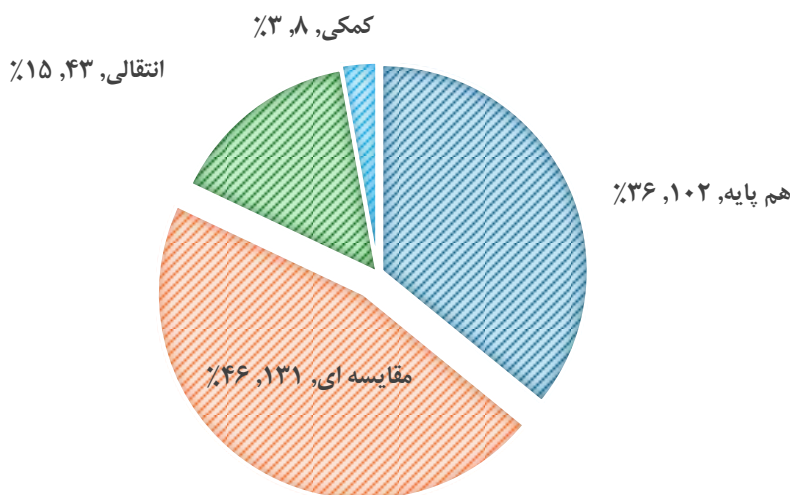
- امیرمحمود، خواجه جلال، امیر احمد، غیاث‌الدین محمد و خواجه سعدالدین به‌تنهایی بیش از ۷۲٪ کل تقابل‌ها را به خود اختصاص داده‌اند. این امر نشان می‌دهد که رشیدالدین توجه ویژه‌ای به روشنگری این افراد و شفافیت موارد مورد نظر خویش در متن این نامه‌ها داشته است.

- در نامه‌های خطاب به امیر محمود، رشیدالدین بیشترین استفاده را از تقابل‌های هم‌پایه و انتقالی (به ترتیب با ۲۴ و ۲۳ بسامد) داشته است. این امر گویای آن است که زبان نامه‌های خطاب به این شخص، زبانی قاطع و تربیتی است که بر روی «دوگانگی‌های قطعی اخلاقی» (خیر/شر) و «امکان تحول» تمرکز دارد.

- در نامه‌های خطاب به خواجه جلال، شاهد بهره‌گیری فراوان تقابل‌های هم‌پایه و استفاده اندک از تقابل‌های انتقالی هستیم. بنابراین، می‌توانیم بگوییم این نامه‌ها سرشار از قطب‌بندی‌های ارزشی و نصیحت‌های صریح هستند. این امر گویای آن است که خواجه جلال فردی با مسئولیت جدی اجتماعی یا اداری است که باید راه

نشان‌دهنده غلبه نگاه تحلیلی - اخلاقی رشیدالدین است. (د) تقابل انتقالی که تحول یا گذار از یک وضعیت به وضعیت دیگر را - جهل / دانش - نشان می‌دهد؛ کاربست کمتری نسبت به دو نوع تقابل مقایسه‌ای و هم‌پایه در نامه‌های رشیدالدین به نزدیکان داشته است. در واقع، رشیدالدین گاهی - و نه اکثر مواقع - سعی دارد مخاطبان را در معرض تغییر قرار دهد. فراوانی پایین تقابل‌های انتقالی احتمالاً به دلیل نگاه فرادست رشیدالدین است که مخاطب را بیشتر در جایگاه داوری قرار می‌دهد تا تغییر. (ه) تقابل کمکی به عنوان کم‌کاربردترین تقابل در نامه‌های رشیدالدین تنها حدود ۳٪ از جفت‌تقابل‌ها را به خود اختصاص داده است. سهم اندک این نوع تقابل نشان می‌دهد که رشیدالدین بیشتر از زبان قاطع بهره برده است تا زبان نرم یا کمکی. این احتمالاً ناشی از جایگاه قدرت و نقش پدرانۀ اوست که نیازی به ظرافت‌های زبانی در مجاب‌سازی ندارد.

- ایجاد دوگانه‌های ارزشی/فرهنگی: نیکی/بدی، صداقت/ریاکاری، تلاش/تن‌آسایی.
  - القای معیارهای داوری و قضاوت به مخاطب.
  - تحریک اندیشه انتقادی و قدرت تمییز.
  - دربردارنده نقش تربیتی پررنگ
- ب) تقابل هم‌پایه در دومین جایگاه تقابل‌های پرکاربرد قرار گرفته است. این نوع تقابل مبتنی بر قرار دادن دو مفهوم متضاد ولی در یک سطح معنایی است؛ همانند: عدل / ظلم. کارکرد گفتمانی و ایدئولوژیک این نوع تقابل به شرح زیر است:
- تقویت قطب‌بندی ارزشی و دوقطبی‌سازی اخلاقی.
  - ایجاد زبان قاطع، آمرانه و ساده‌فهم برای انتقال پیام.
- ج) از سوی دیگر، سهم بالای تقابل‌های مقایسه‌ای و هم‌پایه نشان‌دهنده جهت‌دهی مستقیم ارزشی است. رشیدالدین نه تنها تفاوت‌ها را نشان می‌دهد، بلکه تکلیف‌گذاری اخلاقی می‌کند و از مخاطب می‌خواهد میان دو قطب یکی را برگزیند. همچنین بسامد بالای این دو نوع تقابل

نمودار ۱. درصد کاربست انواع تقابل‌ها در تمام نامه‌ها

دانست. در زبان‌شناسی اجتماعی، زبان تنها وسیله انتقال معنا نیست، بلکه ابزاری برای تثبیت جایگاه اجتماعی، اعمال نفوذ، هدایت رفتار و شکل‌دهی به روابط میان گوینده و مخاطب به شمار می‌آید. از این منظر، انتخاب ساختارهای زبانی خاص، به‌ویژه تقابل‌های مقایسه‌ای، نشان می‌دهد که گوینده چگونه می‌کوشد جایگاه برتر خود را در تعامل زبانی حفظ و بازنمایی کند. در نامه‌های رشیدالدین، فراوانی تقابل‌های مقایسه‌ای نشان می‌دهد که نویسنده غالباً از موضع فردی صاحب دانش،

بنابراین، بر اساس نمودار بالا می‌توان گفت کاربست فراوان تقابل‌های مقایسه‌ای و هم‌پایه در نامه‌های رشیدالدین خطاب به نزدیکان حکومتی نشان از تأکید وی بر «تمایز‌گذاری‌ها» و «توصیف دوگانه‌سازی»ها در شکل‌دهی ایدئولوژی و هدایت فکری این افراد در جایگاه‌های حکومتی دارد.

از سوی دیگر، غلبه تقابل‌های مقایسه‌ای را می‌توان از منظر زبان‌شناسی اجتماعی، بازتاب رابطه قدرت، منزلت اجتماعی و نقش‌های گفتمانی در بافت ارتباطی این مکاتبات

تجربه و اقتدار سخن می‌گوید و مخاطب را در موقعیتی قرار می‌دهد که نیازمند هدایت، اصلاح یا آموزش است.

از دیدگاه زبان‌شناسی اجتماعی، غلبه تقابل‌های یادشده در نامه‌های رشیدالدین نشان می‌دهد که زبان در این مکاتبات با نقش اجتماعی نویسنده پیوندی مستقیم دارد.

رشیدالدین، به عنوان سیاستمدار، اندیشمند و صاحب منصب، از زبان برای بازنمایی اقتدار فکری و اجتماعی خویش بهره می‌گیرد. از این رو، غلبه تقابل‌های مقایسه‌ای در این نامه‌ها گویای آن است که گفتمان رشیدالدین صرفاً جنبه‌ای ادبی یا بلاغی ندارد، بلکه بازتاب‌دهنده نوعی کنش اجتماعی است که از طریق آن، روابط قدرت، نظام ارزش‌ها و الگوهای رفتاری در سطح زبان بازنمایی و تقویت می‌شوند.

افزون بر تقابل‌های مقایسه‌ای، دو نوع دیگر از تقابل‌های واژگانی شناسایی شده در نامه‌ها نیز از منظر زبان‌شناسی اجتماعی دلالت‌های مهمی دارند و در شکل‌دهی به ساختار گفتمان این مکاتبات نقش اساسی ایفا می‌کنند.

از منظر اجتماعی، غلبه تقابل‌های هم‌پایه نشان می‌دهد که نویسنده در پی ایجاد نوعی انسجام فکری و اخلاقی در میان مخاطبان خویش است. او از طریق برجسته‌سازی تقابل‌های ارزشی، نه تنها رفتار مطلوب را معرفی می‌کند، بلکه مرزهای هویتی و اخلاقی جامعه را نیز تعیین می‌سازد. به بیان دیگر، این تقابل‌ها کارکرد هویت‌ساز دارند؛ زیرا به مخاطب می‌آموزند که چه ویژگی‌ها و رفتارهایی در نظام فکری نویسنده پذیرفتنی و چه اموری ناپسند و طردشدنی هستند.

در کنار این موارد، تقابل‌های انتقالی نیز بعد دیگری از کارکرد اجتماعی زبان در این مکاتبات را آشکار می‌سازند. این نوع تقابل‌ها معمولاً بر مفاهیمی دلالت دارند که از وضعیتی به وضعیت دیگر حرکت می‌کنند؛ مانند چهل به دانایی، غفلت به بیداری، ضعف به کمال یا نابسامانی به اصلاح. فراوانی این ساختارها نشان می‌دهد که گفتمان رشیدالدین ماهیتی ایستا ندارد، بلکه بر تغییر، اصلاح و هدایت مخاطب استوار است. در واقع، نویسنده مخاطب را موجودی قابل تربیت و تحول می‌بیند و از زبان برای سوق دادن او به وضعیت مطلوب استفاده می‌کند. از دیدگاه زبان‌شناسی اجتماعی، این تقابل‌ها نشان‌دهنده نقش آموزشی و اصلاح‌گرایانه گفتمان‌اند. زبان در اینجا تنها برای بیان اندیشه به کار نرفته، بلکه وسیله‌ای برای اثرگذاری بر کنش اجتماعی و تغییر رفتار مخاطب شده است. رشیدالدین با ترسیم مسیر حرکت از وضعیت منفی به وضعیت مثبت، نوعی الگوی رفتاری و

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

در پاسخ به این پرسش اصلی که نوع تقابل‌ها و رابطه آن‌ها در نامه‌های رشیدالدین چه چیزی را نشان می‌دهند و ایدئولوژی نهفته و حاکم در متن مکاتبات رشیدالدین فضل‌الله بر اساس تقابل‌های ساختاری چیست؟ می‌توان گفت گفتمان مکاتباتی رشیدالدین فضل‌الله همدانی مبتنی بر سه نوع تقابل اصلی—مقایسه‌ای، هم‌پایه و انتقالی—سامان یافته است.

غلبه تقابل‌های مقایسه‌ای در حالی که حدود نیمی از نامه‌ها را دربر گرفته؛ گویای آن است که رشیدالدین کوشیده از موضع بالا، رفتار و عملکرد مخاطبانش را در قالب مقایسه‌هایی با معیارهای اخلاقی یا سیاسی تحلیل و قضاوت کند. در واقع، بسامد غالب تقابل‌ها نشان می‌دهد که نویسنده با بهره‌گیری از تمایزگذاری ارزشی میان افعال و مواضع مختلف، می‌کوشد مخاطبان خود را از موضع بالا مورد ارزیابی، داوری و هدایت قرار دهد. این سبک نوشتار مؤید یک ایدئولوژی تعلیم‌محور، پدرسالارانه و داورانه است که در آن مفاهیم به‌شکلی هنجاری طبقه‌بندی و تنظیم می‌شوند.

همچنین بسامد چشمگیر تقابل‌های هم‌پایه—حدود ۳۶٪ در کل نامه‌ها—جایگاه مهمی در نظام فکری رشیدالدین دارند. حضور گسترده این تقابل‌ها که میان مفاهیمی بنیادین همچون عدل/ظلم، اطاعت/عصیان، و خیر/شر شکل گرفته‌اند، نشانگر جهان‌بینی دوگانه‌انگار و قطبی‌شده‌ای است که در آن ارزش‌ها به صورت مطلق و متقابل تعریف می‌شوند. این نگرش، نشانه‌ای روشن از اقتدارگرایی فکری و اخلاق‌مداری بنیادین در گفتمان رشیدالدین است.

از سوی دیگر، حضور معنادار تقابل‌های انتقالی—حدود ۱۵٪ و به‌ویژه در نامه‌های خطاب به امیرمحمود—نشانه‌ای از رویکرد نسبتاً اصلاح‌طلبانه رشیدالدین است که نه فقط داور، بلکه راهنما و هدایت‌گر مخاطبانش نیز هست. پدرسالار مقتدر ولی دارای دغدغه تغییر و تربیت تدریجی مخاطب. این امر، گفتمان مکاتباتی رشیدالدین را از صرف داوری به سمت هدایت و اصلاح‌گری فعالانه سوق می‌دهد.

همچنین کاربرد نه‌چندان فراوان تقابل‌های کمکی حاکی از آن است که زبان و اندیشه رشیدالدین تمایلی به ابهام، احتیاط یا تلطیف ندارد، بلکه مبتنی بر قطعیت، صراحت

ج) هدایت اصلاح‌گرایانه برخی مخاطبان خاص (تقابل انتقالی)

بنابراین، کاربست فراوان این سه نوع تقابل — مقایسه‌ای، هم‌پایه و انتقالی — نشان از آن دارد که گفتمان نامه‌های رشیدالدین ساختاری عمیقاً اجتماعی و هنجارساز دارد. تقابل‌های مقایسه‌ای روابط سلسله‌مراتبی و اقتدار دانشی را بازنمایی می‌کنند؛ تقابل‌های هم‌پایه نظام ارزش‌ها و مرزبندی‌های اخلاقی را شکل می‌دهند؛ و تقابل‌های انتقالی بیانگر نگرش اصلاح‌محور و تربیتی نویسنده‌اند. بدین ترتیب، زبان در این مکاتبات نه صرفاً ابزار ارتباط، بلکه وسیله‌ای برای هدایت اجتماعی، تثبیت ارزش‌ها و بازتولید نظم فکری و فرهنگی است. این ساختار تقابلی، بازتابی از اندیشه‌ای است که اقتدار دانشی، قضاوت اخلاقی و نگرش اصلاح‌محور را در هم می‌آمیزد تا نظمی معنوی-سیاسی بر مخاطبان خود تحمیل یا پیشنهاد کند.

References

- Agha Golzadeh, Ferdous. (2006). *Critical Discourse Analysis*. Tehran: Elmi-Farhangi. [In Persian].
- Agha Golzadeh, Ferdous. (2010). *Critical Discourse Analysis: The Formation of Discourse Analysis in Linguistics* (2nd ed.). Tehran: Elmi-Farhangi. [In Persian].
- Abdollahi, Heydar; Alipour Gaskari, Behnaz; Moradi, Ayoub; Peyamani, Behnaz (2021). "A Comparative Study of Social-Political Thought in the Poetry of Shirko Bikas and Mehdi Akhavan Sales Based on Laclau and Mouffe's Discourse Theory." *Sociolinguistics*, Vol. 5, No. 1, pp. 99–110. [In Persian].
- Abidi-Nia, Mohammad Amir; Delai Milan, Ali (2009). "A Study of Binary Oppositions in the Structure of Sanai's Hadiqa." *Journal of Persian Language and Literature Research*, Vol. 7, No. 13, pp. 43–66. [In Persian].
- Alipour, Pooran (2017). "A Structuralist Critique of Semantic Oppositions in the Novel Golab Khanom by Ghasemali Ferasat." *Resistance Literature*, No. 17, pp. 227–252. [In Persian].
- Aqdai, Tooraj; Shahrabadi, Raziéh (2019). "The Aesthetics of Binary Oppositions in Attar's Ghazals." *Literary Aesthetics*

و استدلال قاطعانه است. این امر مؤید زبان قاطع و مستدل رشیدالدین است.

بنابراین توضیحات و بر اساس تحلیل تقابل‌های واژگانی در نامه‌های رشیدالدین فضل‌الله همدانی، می‌توان چنین نتیجه گرفت که گفتمان این متون نه تنها ابزاری برای انتقال مفاهیم سیاسی یا اخلاقی است، بلکه بازتاب‌دهنده یک دستگاه فکری و ایدئولوژیک منسجم نیز هست. در واقع، این نتایج نشان می‌دهد که چگونه رشیدالدین از تقابل‌های معنایی، همچون ابزار بلاغی و فکری، برای ساختن نظمی معنوی-سیاسی در ذهن و رفتار مخاطبان خود بهره برده است. به طور کلی ایدئولوژی‌ای که رشیدالدین در گفتمان مکاتباتی خود، بر آن متکی است؛ سه مؤلفه دارد:

الف) تعلیم و ارشاد هنجاری از موضع بالا (تقابل مقایسه‌ای)
ب) بازنمایی جهان در قالب قطب‌های اخلاقی مطلق (تقابل هم‌پایه)

- Journal*, Vol. 10, No. 41, pp. 29–52. [In Persian].
- Barthes, R., & Duisit, L. (1975). *An Introduction to the Structural Analysis of Narrative*. *New Literary History*, 6(2), 237–27.
- Esfandiari, Sabikeh; Hassanabadi, Mahmoud; Shabanzadeh, Maryam (2018). "The Union of Binary Oppositions in the Light of Transformation and Equality in Attar's Ilahi-Nameh." *Mystical and Mythological Literature*, Vol. 14, No. 53, pp. 83–119. [In Persian].
- Giahi, Gholamhossein; Soleimani, Hamidreza; Delbari, Hassan (2021). "Analysis of the Function of Oppositions in Representing Ethical and Didactic Concepts in Chapter Seven of Saadi's Bustan." *Didactic Literature Research Journal*, Vol. 13, No. 50, pp. 53–74. [In Persian].
- Golzadeh, Parvin; Fazeli, Shima (2018). "The Role of Binary Oppositions in Rhymed Prose of Didactic Works, with Emphasis on Khajeh Abdullah Ansari's Rasayel and Saadi's Golestan." *Mysticism in Persian Literature*, No. 36, pp. 163–182. [In Persian].
- Hayati, Zahra (2009). "A Semiotic Study of Oppositional Elements in the Imagery of

- Rumi's Poetry." *Literary Criticism*, Vol. 2, No. 6, pp. 7–24. [In Persian].
- Hayati, Zahra (2021). "Discourse Shift in 2000s Poetry through Linguistic Opposition Analysis." *Linguistic Studies*, Vol. 12, No. 6, pp. 599–628. [In Persian].
- Hosseini, Ruhollah; Mohammadzadeh, Asadollah (2006). "A Study of the Structural Opposition between Rostam and Esfandiar in the Shahnameh Based on Lévi-Strauss's Theory of Oppositions." *Contemporary World Literature Research*, Vol. 11, No. 31, pp. 43–64. [In Persian].
- Jones, S. (2002). *Antonymy: a corpus-based approach*. London: Routledge.
- Kolahdooz Mohammadi, Mandana; Rezaqoli Famian, Ali; Aghagolzadeh, Ferdous; Afarashi, Azita (2019). "Syntactic Frameworks and Discursive Functions of Lexical Opposition in Persian." *Language Studies*, Vol. 11, No. 30, pp. 149–177. [In Persian].
- Khalili, Nasim (2010). "Historical Documents of Medieval Iran, with Emphasis on the Discursive Features of Sawanah al-Afkar-e Rashidi." *New History*, No. 1, pp. 1–16. [In Persian].
- Rajabzadeh, Hashem (1976). *The Principles of Governance in the Era of Rashid al-Din Fadhullah*. Tehran: Toos. [In Persian].
- Rashid al-Din Fadhullah Hamedani (1979). *Sawaneh al-Afkar-e Rashidi*, edited by Mohammad-Taqi Daneshpajouh. Tehran: University of Tehran Press. [In Persian].
- Rezaqoli Famian, Ali (2014). "The Speech Function of Lexical Opposition in the Persian Language." *Language and Linguistics*, Vol. 10, No. 19, pp. 55–74. [In Persian].
- Rezvaniyan, Qodsiyeh (2009). "Reading Saadi's Golestan Based on the Theory of Binary Oppositions." *Persian Literature*, No. 2, pp. 123–136. [In Persian].
- Roodmejani, Mohsen (2014). Master's Thesis: "A Study of Rashid al-Din Fadhullah's Correspondence Using Critical Discourse Analysis." Ferdowsi University of Mashhad. [In Persian].
- Roodmejani, Mohsen; Radmard, Abdollah; Mohammadzadeh, Mahnaz (2014). "The Reflection of Rashid al-Din Fadhullah's Political Thought in the Linguistic Structure of His Letters." *Literary Criticism*, Year 7, No. 27, pp. 183–199. [In Persian].
- Safa, Zabihollah (2001). *History of Persian Literature*. Tehran: Ferdowsi. [In Persian].
- Saussure, F. de. (2011). *Course in general linguistics* (W. Baskin, Trans.; C. Bally & A. Sechehaye, Eds.). Columbia University Press.
- Sharifi Veldani, Gholamhossein; Miri Asl, Kolsoum (2012). "A Kiss on God's Face (A Study of Binary Oppositions in the Novel On the Moon of God)." *Poetry Research*, No. 12, pp. 129–150. [In Persian].
- Sohrabnejad, Ali Hasan (2012). "Binary Oppositions of Signs in the Story of Zahhak." *Kavoshnameh*, Vol. 13, No. 25, pp. 115–134. [In Persian].
- Talebian, Yahya; Sarfi, Mohammadreza; Sharifpour, Enayatollah; Kasi, Fatemeh (2009). "Binary Oppositions in the Poetry of Ahmadreza Ahmadi." *Journal of Persian Language and Literature Research*, No. 4 (No. 12), pp. 21–34. [In Persian].